

Islington, Londen, 1900

De straat was de eerste wereld die Adam kende. Deze kwam zonder geestelijke verdunning tot hem via zijn zintuigen, vulde zijn hoofd met geluiden, geuren en beelden die hij niet zou weten te ontrafelen. Als hij 's nachts met zijn ogen dicht in bed lag, zag hij Jan Klaassen en Katrijn elkaar met deegrollen neerknuppelen, alsof ze pal voor zijn neus stonden. Telkens weer gingen ze neer en kwamen ze overeind: alsof ze het graag zwaar hadden. Hij wist wel dat Benson, de voddenboer met het blauwe litteken op zijn kin, achter het aan flarden gescheurde rode gordijn aan de touwtjes trok, maar dat maakte de bontgekleurde poppen niet minder echt. Door alleen al aan ze te denken moest hij lachen totdat hij er pijn van in zijn buik kreeg, net zoals hij jaren later in de bioscoop moest lachen toen hij Charlie Chaplin zag, met zijn o-benen, wandelstok en zwarte snorretje, terwijl hij zelfverzekerd door de straat struinde op weg naar zijn volgende ramp.

Waar zij woonden in Islington was lange tijd geen cinema. Dat hoefde ook niet; de straat was een wereld op zich, die om zijn as draaide op de duizend tonen van de walsen die uit het fel geschilderde draaiorgel de lucht in werden geslingerd terwijl de kale orgeldraaier, zonder naar links of naar rechts te kijken, zorgvuldig de hendel rondzwiepte. Hij oogde ernstig, verdrietig en schijnbaar niet verbonden met alles om zich heen, zelfs niet met zijn aapje, dat een blauwe pet ophad met een kwastje dat op en neer bewoog terwijl hij met de muntenbak rondsprong. Soms dansten de kinderen op de muziek, in uitgebreide patronen om elkaar heen slingerend, terwijl ze uitkeken

dat ze niet in de lekkende teer en paardenmest traptten. Een aantal van hen had geen schoenen, en die pek kreeg je moeilijk van je huid. Je moest margarine gebruiken en zelfs dat werkte niet altijd.

De straat was vertrouwd en exotisch tegelijk: een maalstroom van leven. De muffinverkoper droeg zijn waren op een dienblad dat hij op zijn hoofd in evenwicht hield; het schommelde terwijl hij liep, maar viel nooit. De vishandelaar duwde een handkar voor zich uit, en als Adam erin durfde te kijken bezorgden de dode zwarte oogjes van de kabeljauw, die uit het witkristallen ijs omhoog staarden, hem de rillingen. En de vliegenvanger droeg een zwarte hogehoed waaraan lange stroken kleverig papier vol dode insecten hingen, terwijl hij naargeestig ‘Vliegen, vliegen, vang ze levend!’ uitriep.

’s Zomers mocht Adam altijd op zaterdagavond vanuit zijn slaapkamerraam kijken naar Baxter, de dikke slager in zijn met bloedspatten besmeurde witte schort, die staand in de deuropening van zijn zaak en verlicht door het schijnsel van een petroleumlamp riep naar de aangeschoten mannen die net uit de Cricketers’ Arms op de hoek kwamen: ‘Bouten te koop, bouten te koop!’ Het was omdat de arme man het zich niet kon veroorloven om het vlees ’s nachts koud te houden, vertelde Adams vader hem; de volgende ochtend zou het bedorven zijn.

Eén keer per maand duwden twee kromme oude mannetjes langzaam een kleine kar met lange hendels door de straat, van waaruit ze massieve zoutblokken verkochten. ‘Nog zout nodig, m’vrouw?’ vroegen ze op zangerige toon terwijl ze het witte zout in hun zwarte vingerloze handschoenen als een offerande omhooghielden. Soms kocht Adams moeder iets, en soms niet. Dat hing ervan af of ze geld in huis hadden.

Adams moeder, Lilian, geloofde in God, maar zijn vader, Daniel Raine, niet. Hij geloofde in iets anders, iets wat socialisme werd genoemd, maar dat begreep Adam pas later, hoewel zijn vader het hem soms probeerde uit te leggen. Adams verstand was nog niet toe aan abstracte begrippen. God was anders. Natuurlijk zag hij God niet, maar hij voelde zijn aanwezigheid in de hoge gecanneleerde bogen

van de Heilige Martelaarskerk met de hoge witte toren, waar hij op zondagochtend met zijn moeder naartoe ging. God, zo stelde Adam zich voor, had een enorm hoofd en een sneeuwwitte baard, woonde hoog boven de grijze Londense wolken en staarde met zijn grote arendsogen op zijn schepping neer. Hij werd omringd door een massa oude heiligen met iets kortere baarden en een kleiner aantal gevleugelde engelen zonder baarden. Zij waren de extra ogen ingeval God ze nodig had.

God was niet gelukkig. Eigenlijk was hij boos, vervuld van ‘een rechtvaardige woede’ volgens eerwaarde Paul, een oude priester met rood geaderde wangen en borstelige grijze wenkbrouwen die midden op zijn gerimpelde voorhoofd weerbarstig klitten, die de predikant van de Heilige Martelaar was. God was verbolgen, niet over de armoede en het onrecht waar Adams vader zich over beklaagde, maar over de slechtheid en de losbandigheid, de ongebreidelde wellustigheid en de ontucht die daarbeneden dag en nacht plaatsvond. Het was Adam niet duidelijk wat deze zonden waren, maar hij wist dat ze slecht waren, heel slecht. ‘Toon berouw; toon nu berouw voordat het te laat is,’ brulde de predikant hun toe vanaf de hoge, fijn gebeeldhouwde kansel. Geboeid keek Adam toe terwijl zweetdruppeltjes zich in de groeven van het gezicht van de oude man vormden, omlaag sijpelden en in bolletjes op zijn koorhemd drupten. Met zijn moeders hand krampachtig in die van hem zat hij doodstil en wilde hij plassen.

‘Gaat papa naar het hellevuur?’ vroeg hij terwijl ze na afloop onder een loodgrijze novemberhemel door het park naar huis liepen.

‘Nee,’ zei Lilian. ‘Zeker niet. Je vader is een goed mens.’

‘Maar hij gelooft niet,’ zei Adam. ‘En eerwaarde Paul zegt dat als je niet gelooft, je niet kunt worden gered. Dat zei hij. Ik heb hem wel gehoord.’

‘Jezus is gestorven voor ons allemaal,’ zei ze terwijl ze in haar zoons hand kneep. ‘Hij houdt van ons. Dat moet je weten.’ En hij was zijn moeder dankbaar voor deze geruststelling, ook al klonk het weinig logisch wat ze zei. Als het even kon, dacht hij niet graag aan Jezus, doodbloedend aan dat grote houten kruis, onder de warme zon in

dat afschuwelijke Golgotha, met al die Romeinse soldaten die naar hem omhoog gaapten; en stiekem was hij blij toen zijn vader zei dat de Bijbel een en al leugens was, verhalen die rijkelui verzonnen hadden om de armen op hun plaats te houden en naar hun pijpen te laten dansen.

“Opium van het volk”, zo noemde Karl Marx godsdienst, en hij had helemaal gelijk!’ riep Daniel Raine door de keuken naar zijn vrouw. ‘Het is de belofte van de hemel om een hel te rechtvaardigen zolang we in leven zijn. De hel waar we nu in leven,’ voegde hij er voor de zekerheid aan toe.

Als zijn vader zijn stem verhief, was Adam bang en glipte hij onder de tafel, waar hij het zwart en zilverkleurig geverfde treintje met echt piepkleine wielen, dat zijn vader voor hem had gemaakt, op en neer kon duwen over de patroonlijnen op de linoleumvloer. Die lijnen leken op het spoorwegennet dat hij had gezien op King’s Cross Station, waar zijn moeder hem in de zomer mee naartoe had genomen om te kijken naar de stoomtreinen die in al hun rokerige glorie kwamen en gingen.

Van waar hij zat, kon hij haar nog steeds zien, staand aan het fornuis terwijl ze met een grote houten lepel in een pan roerde. Er zaten uien in de soep die ze bereidde; hij kon ze ruiken, en misschien had ze daarom tranen in haar ogen. Adam wist het niet, en hij zou graag naar haar toe gerend zijn en zijn armen om haar dunne middel hebben geslagen; haar in een stevige omhelzing hebben omarmd. Maar instinctief wist hij dat hij moest blijven waar hij was; dat hij de sores niet kon doen ophouden, omdat de ruzie over meer ging dan God en de man die Marx heette die zijn vader zo bewonderde. Het ging over dat zijn vader weer zonder werk zat en dat er niet genoeg geld was om de dingen te kopen die ze nodig hadden.

De volgende dag verschenen er twee mannen in bruine overalls met een paard-en-wagen om de piano mee te nemen die in de voorkamer van hun kleine woning een voorname plaats innam. Ze hadden een document bij zich en zeiden dat het op bevel was, omdat Adams vader de betalingen niet had bijgehouden. Het betekende dat je er niets aan kon doen; het was hetzelfde als wanneer God het als een

straf had bevolen, omdat je een zonde had begaan. Beroep aantekenen was onmogelijk.

Lilian had het instrument soms in de avond bespeeld, waarbij haar lange mooie vingers de toetsen streelden, zwevend in een eigen ruimte. Haar muziek verschilde van de draaiorgelwalsen die de orgeldraaier speelde; dunner en kwetsbaarder en triester, vol zoetheid en verlies, zinspelend op verafgelegen plaatsen die van de wereld verdwenen waren. En Daniel zat dan op een rechte stoel in de hoek van de kamer terwijl hij met gebogen hoofd en gevouwen handen doodstil luisterde naar het pianospel van zijn vrouw; alsof hij een van de devote gelovigen op zondagochtend in de kerk was, dacht Adam, hoewel hij dat nooit gezegd zou durven hebben.

Toen de mannen kwamen, hield Adam zijn vader in de gaten; hoe zijn handen zich tot zinloze vuisten balden, hoe hij heen en weer wiegde terwijl hij zijn gewicht van de ene op de andere voet overbracht en weer terug; en hoe hij zinloos zijn hoofd tegen het kozijn van de voordeur ramde toen ze weg waren.

‘Het geeft niet,’ zei Lilian terwijl ze voorzichtig haar hand op de schouder van haar man legde. ‘We hebben hem niet nodig, Daniel...’

‘Dat hebben we wel!’ riep hij terwijl hij weigerde zich om te draaien. ‘Het leven zou om meer moeten draaien dan rondscharrelen, proberen om in leven te blijven. We zijn geen dieren om net genoeg eten en brandstof te krijgen om goederen te blijven produceren voor de kapitalisten die zij dan verkopen totdat we oud en ziek en niet langer meer van nut voor hen zijn. We hebben recht op meer dan dat; we móéten op meer recht hebben.’

Het was alsof hij een vraag stelde, maar Lilian had geen antwoord; tenzij ze haar man opdroeg om op de Heer te vertrouwen, en ze wist wel beter dan dat te doen. En over de brandstof vergiste hij zich. Ze hadden niets, en die avond brak Daniel de stoelen in stukken en verbrandde hij ze in de haard. In het licht van de vlammen aten ze brood en braadvet, en later die avond hoorde Adam zijn moeder hoesten aan de andere kant van de dunne muur; het ging maar door, tot in de vroege uurtjes, zodat Adams borst zich uit sympathie samentrok en

hij niet kon slapen en in plaats daarvan maar bad tot de grote boze God in de wolken om zijn vader werk te geven.

Aanvankelijk kwam er geen antwoord van God. In de winter was het altijd een slappe bedoening in de bouw, en Daniel had zijn kansen door de jaren heen niet geholpen met zijn meestal vruchteloze pogingen om zijn collega-arbeiders over te halen om voor zichzelf op te komen en zich bij de vakbond aan te sluiten. Banen kwamen slechts druppelsgewijs, en Adams moeder moest eropuit om als werkster te werken; ze kwam thuis met vleesrestjes om haar gezin te voeden. 'Kliekjes van rijkelui' noemde Daniel ze vol walging, maar het gezin miste ze wel toen Lilian ziek werd en hij om hulp moest gaan vragen bij de krenterige welzijnswerker met de dunne lippen, die bij iedereen op straat bekendstond als Old Dry Bones.

Woest kwam Daniel weer terug. 'Vertelde me dat ik de volgende keer mijn nieuwe pak moest aantrekken,' zei hij. 'Ik zei dat als ik een nieuw pak had, ik het zou verpanden om te krijgen wat ik nodig heb in plaats van met mijn pet in de hand naar types als hij te stappen. Alsof ik bij de rechter op het matje kwam.'

Adams zondagse kleren waren lang geleden al verpand. Aanvankelijk bracht zijn moeder ze op maandagmorgen weg om daarna op zaterdagavond in de rij te gaan staan om ze op te halen om de volgende dag te kunnen gebruiken. En in de kerk droeg ze Adam op om niet te knielen, maar gewoon op de rand van de bank voorover te buigen, want ze was bang dat de broek anders vuil werd. Maar toen ze ziek werd, ging ze niet meer naar de kerk en bleef het lommerdbriefje liggen waar het lag: op de schoorsteen in de voorkamer, tegenover de kale plek op de muur waar de piano had gestaan, om stof te vergaren.

'God zal het begrijpen,' zei ze tegen haar zoon. Maar Adam wist niet zo zeker of ze gelijk had. Hij miste zijn krappe zondagse kleding niet, noch zijn bezoeken aan de kerk met de hoge bogen, maar hij dacht wel dat God door hun afwezigheid aanzienlijk minder genegen zou zijn om zijn gezin in nood te helpen.

Dat gezegd hebbende was het niet zo dat zijn vader eruit gepikt werd voor tegenslagen. Andere families in de straat troffen het zelfs

nog slechter. Sommigen konden hun huur niet betalen en vertrokken zonder waarschuwing, waarbij ze hun bezittingen in door ezels getrokken karren stapelden zodat de deurwaarders hen niet konden pakken als ze beslag kwamen leggen. Er was zelfs een plaatselijk kruiwagenbedrijf dat adverteerde met verhuizingen bij maanlicht. De vriendjes die Adam maakte rond het drinkfonteintje op straat wisselden van dag tot dag.

Op kerstavond bouwden de zigeuners een boksring op het marktplein, en een boom van een vent met zwarte ogen, gehuld in een dichtgeknoopte militaire overjas met rode lapellen op een vuile halsdoek van kant, bood vijf shilling voor eenieder die zo dwaas was om zijn zware, gespierde kampioen uit te dagen; het dubbele als je het drie ronden wist uit te houden, en een soeverein als je hem neersloeg. De man in de overjas hield het gouden pondstuk omhoog en draaide het tussen zijn vinger en duim zodat het glinsterde in het winterse zonlicht en het de aandacht van de menigte trok.

De zigeunerbokser zat, ondanks de kou, met ontbloot bovenlijf in de hoek van de ring op een vouwstoeltje, dat bijna leek te bezwijken onder zijn gewicht. Achter hem stond een oude grijsharige vrouw met lange zilveren hoepelringen in haar oren en op gebogen benen olie in zijn brede rug te masseren.

Adam werd gefascineerd door het hele spektakel, hoewel hij niet te dichtbij wilde komen. Hij herinnerde zich wat de kinderen op straat zongen: ‘Haal de oorringen uit je oren en stop ze door je neus, en de zigeuners zullen je pakken.’ Maar van waar hij stond, op zijn tenen, zag hij de gekleurde tatoeages op de biceps van de grote bokser – een slang die kronkelde en een meisje wier borsten groeiden telkens als hij zijn spieren aantrok. Dik zwart krulhaar schoot de hoogte in boven op het platte hoofd van de kampioen, en zijn onder een bol voorhoofd verzonken piepkleine ogen leken nergens op gericht te zijn.

Adam staarde omhoog naar de zigeuners en werd zich pas bewust van zijn vaders beslissing om op de uitdaging in te gaan toen het al te laat was om hem te proberen tegen te houden.

‘Hou eens even vast voor me,’ zei Daniel, en hij gaf Adam zijn overhemd en jasje. ‘En blijf staan waar je staat. Ik ben zo terug, dat beloof ik,’ voegde hij er glimlachend aan toe toen hij de panische blik van zijn zoon zag.

‘Niet doen, pap. Hij slaat je knock-out!’ riep Adam, maar zijn vader was al de ring in geklauterd en de zigeunerman in de overjas leidde hem naar voren om hem aan de menigte voor te stellen.

‘Dames en heren, hier staat een dappere vrijwilliger. Wat is uw naam, meneer?’

‘Daniel. Daniel Raine,’ zei Adams vader met een luide heldere stem, en Adam voelde naast zijn angst een golf van trots opkomen. Zijn vader moest wel bang zijn, de zigeunerbokser was gebouwd als een huis, maar hij liet het in elk geval niet blijken.

‘En wat doe je voor de kost, Danny?’ vroeg de man in de overjas.

‘Ik ben bouwvakker als er werk is. Maar nu dus niet, en daarom sta ik hier. Anders zou ik dit zekers te weten niet doen,’ zei Adams vader met een blik naar zijn tegenstander. De menigte lachte en begon aanmoedigingen te roepen.

‘Nou, veel succes dan,’ zei de man terwijl hij zijn eigen bokser naar voren wenkte. Staand oogde de man zelfs nog vervaarlijker dan hij zittend had gedaan. Het was bijna komisch hoe hij boven Adams vader uittorende en onverstoorbaar toekeek terwijl zijn uitdager zijn schoenen uittrok en een paar oude bokshandschoenen aantrok. Adam werd misselijk. Hij wou dat zijn moeder er was, want die zou wel weten wat ze moesten doen, en even overwoog hij om naar huis te rennen om haar te halen, maar hij wist dat tegen de tijd dat hij terug was het te laat zou zijn en het gevecht voorbij zou zijn. Zijn vader had hem opgedragen te blijven waar hij was; als hij de aanblik niet kon verdragen, kon hij altijd zijn ogen dichtdoen.

Op een teken van de man in de overjas liet de oude vrouw in de hoek een koperen klok weergalmen, en het gevecht begon. Meteen werd al duidelijk dat Daniel geen enkele kans had. Hij was een gedrongen, tenger gebouwde man en bezat niet de kracht in zijn armen om de als een os gebouwde, sterke vent tegen wie hij het opnam te

vellen. Maar zijn focus op overleven in plaats van de overwinning leek zijn zaak te helpen. Hij was vlug en moedig, en had de steun van het publiek. Een aantal van hen leek hem te kennen en riep zijn naam: 'Je kunt het, Daniel. Laat hem niet te dichtbij komen.'

Telkens weer maaide de reusachtige zigeuner met zijn armen en miste hij terwijl Daniel wegdook of opzij leunde en naar de borstkas van zijn tegenstander uithaalde. Adam telde de seconden af. De ronde moest drie minuten duren en zoveel tijd was zeker al wel verstreken, en zijn vader stond nog steeds overeind. Maar hij begon moe te worden. Dat zag Adam. En nu had de zigeuner hem vast in de hoek van de touwen, waar de oude vrouw nog steeds stond; Adam zag dat ze de klok in haar hand had, maar hem niet wilde klingelen. En zijn vader kon niet blijven staan waar hij was; hij maakte een schijnbeweging naar links en draaide weg naar rechts, en de zigeuner miste bijna met de vuistslag die hij op Daniels neus had gericht. In plaats daarvan raakte hij hem op zijn wang, en even overrompeld ging Adams vader neer.

De man in de militaire overjas begon met luide stem tot tien te tellen, op een overdreven manier om het drama voor de menigte groter te maken. Adam kon zich niet herinneren ooit meer doodsangsten te hebben uitgestaan. Alles leek als bevroren, hangend in de dunne koude lucht. Hij staaarde naar zijn vader en richtte al zijn concentratie op diens uitgestrekte gestalte, alsof hij hem wilde dwingen om te bewegen. En dat deed hij zowaar. Eerst met één arm en daarna met de andere. Daniel trok zichzelf aan de touwen overeind en stond. Achter hem liet de zigeunervrouw de klok rinkelen, en het publiek brulde goedkeurend. De ronde was voorbij. En hij had niet verloren.

Toen ze naar huis liepen, bagatelliseerde Daniel wat er was gebeurd. Hij leek ingenomen met zichzelf, blij met de tien shilling die hij had gewonnen terwijl hij de zilveren munten in zijn zak liet tingelen.

'Mijn opbrengst zal de kosten voor Kerstmis betalen,' zei hij. 'Je moeder zal blij zijn.'

Hij keek naar zijn zoon en tot zijn verrassing zag hij dat de jongen hilde. 'Het geeft niet,' zei hij terwijl hij zijn arm om Adams schouder sloeg. 'Er ging niets ergs gebeuren. Ik wist wat ik deed.'

Plotseling knapte er iets in Adam. ‘Nee, het geeft wel!’ riep hij nu de opgekropte angst naar buiten kwam. ‘Hij had je dood kunnen maken, maar je dacht niet na. Je denkt nooit na.’ Hij had niet door dat hij met zijn vuisten op zijn vaders borst sloeg totdat zijn vader hem optilde en van zich afhield.

Hij had nooit zo tegen zijn vader geschreeuwd en hij verwachtte dat hij boos zou zijn, maar dat gebeurde niet. Zijn vader oogde berouwvol, vol wroeging.

‘Het spijt me, jongen,’ zei hij terwijl hij Adam weer neerzette. ‘Je hebt gelijk. Ik dacht niet na, en dat had ik wel moeten doen. Het ligt in mijn aard, denk ik, om mezelf overhaast ergens op te storten, om op zoek te gaan naar uitdagingen waar ik ze maar kan vinden. Volgende keer zal ik proberen om verstandiger te zijn. Heb je daar vrede mee?’ vroeg hij terwijl hij neerhurkte en Adam in de ogen keek.

Adam knikte en gebruikte zijn vaders aangereikte zakdoek om zijn tranen te drogen.

‘Kom,’ zei Daniel met een blik naar de overkant. ‘Ik weet waar wij behoefte aan hebben.’ Zigzaggend tussen de paarden, karren en fietsen door staken ze over en betraden ze een felverlichte banketbakkerij. Het was een volmaakte hemel, maar dan een aardse versie daarvan, heel anders dan de hemel waar ze het in de kerk over hadden. Op gepolitoerde mahoniehouten planken stond een hele rits van cilindervormige glazen potten met dropveters en pepermuntjes en snoepjes met cognacsmaak en tijgerogen, en op de toonbank prijkte een koperen weegschaal met gewichtjes om de aankopen af te meten. Maar Adam wilde er niets van; voordat ze zelfs binnen waren, had hij al besloten en zijn zinnen gezet op een volmaakt gemodelleerd toffeevarken, dat in zijn eentje in de etalage stond.

Op weg naar huis klemde hij het stevig tegen zijn borstkas terwijl zijn vader een brok ijs tegen zijn dikke wang hield. En bij de deur stak Daniel zijn hand uit zodat Adam die kon schudden. ‘Het was me het dagje wel, hè, ouwe jongen? Wat een avontuur!’ En Adam knikte: het varken was het beste kerstcadeau dat hij ooit had gekregen.

Het nieuwe jaar bracht mist: het soort Londense mist die als een bewegend levend wezen was, zuigend naar de lucht, de mensen omhullend met zijn natte omhelzing. Vuil en bijtend kroop het in hun kleren, hing het klammig aan de huid, verwekte het ziekten. Het verkeer vertraagde bijna tot stilstand, en mannen en paarden rezen vanuit het niets opeens op, verlicht door de gasgestookte straatlantaarns.

Op een avond was Adam er met zijn vader op uit om bij een kraam twee aardappelen in de schil te kopen, die ze in hun palmen hielden om hun ijskoude handen op te warmen voordat ze begonnen te eten. Na een poosje begon de mist iets op te trekken en zagen ze aan de overkant van de weg een groot gebouw dat op een loods leek en waar op een aanplakbord boven de hoofdingang *LEGER DES HEILS* geschilderd was.

‘Kom,’ zei Daniel opeens opgewonden. Hij nam zijn zoons hand en ze gingen naar binnen. Adams ogen moesten even wennen aan het licht voordat hij de enorme omvang van de zaal en het reusachtige aantal mannen binnen in zich kon opnemen. Ze zaten in rijen op lange banken, de meesten met hun hoofd op hun gevouwen armen, die zelf weer steun vonden op de ruggen van de banken voor hen.

‘Luister,’ zei Daniel tegen zijn zoon terwijl hij een vinger naar zijn mond bracht om de vragen over deze plek, die de jongen duidelijk wilde stellen, te verstommen. En even later hoorde Adam het; het diepe ritmische gesnurk dat vanuit honderden monden en neusgaten opklonk. Iedereen zat te slapen.

‘Ze mogen niet gaan liggen. Dat is niet toegestaan,’ zei Daniel, en hij wees naar de mededeling op de muur. ‘Als ze een penny betalen, mogen ze hier de hele nacht zitten en warm blijven, maar ze moeten rechtop blijven. “*Penny sit-up*”, zo heet het hier, en het is beter dan de openbare bibliotheek waar ze staand en hangend tegen de krantenkiosk moeten slapen. En trouwens, de bieb is ’s avonds toch dicht, net als de parken. Daar zijn de ijzeren relingen voor, om de paupers buiten te houden,’ voegde hij er met een bitter lachje aan toe.

‘Maar wie zijn ze? Waar komen ze vandaan?’ vroeg Adam vol ontzag voor deze massa van slapende mensheid, de rijen van berooide mannen die zich eindeloos en zo ver zijn oog reikte uitstrekten.

‘Het zijn de armen van Londen. Mannen die hun hele leven hard hebben gewerkt, maar nu hun tijd hebben gehad. Afgeknepen, uitgekotst en door de kapitalisten die ze niet meer kunnen gebruiken achtergelaten om te sterven. Kijk! Ze hebben niets om naar uit te kijken, behalve hun dood, en die zal zich snel genoeg aandienen.’

Adam werd bang van de woede in zijn vaders stem. Hij wilde weg van deze afschuwelijke plek. Maar Daniel was nog niet klaar.

‘Het raarste is niet dat de armen lijden, maar dat ze hun lijden accepteren,’ ging hij door, en het was bijna alsof hij in zichzelf praatte; alsof hij was vergeten dat zijn zoon achter hem stond. ‘Vraag het ze en ze zouden je zeggen dat ze echt dankbaar zijn voor de kruimels die ze van de tafel van de rijke man krijgen toegeworpen, en als ze stemrecht hadden, zouden ze zonder na te denken stemmen voor het voortbestaan van het systeem dat ze arm en koud houdt en dat hun kinderen arm en koud zal houden als zij er niet meer zijn. Maar ik zal dat niet accepteren,’ zei hij geestdriftig terwijl hij zich weer naar zijn zoon omdraaide. ‘Ik wil dat jij in een betere wereld zult leven; een wereld waar mannen worden gewaardeerd om wat ze zijn, niet om wat de rijken uit ze kunnen krijgen. Het zal misschien nooit gebeuren, maar het is nog steeds de moeite waard om voor te vechten. Begrijp je dat, Adam? Ik weet dat het moeilijk is, maar het is belangrijk, wat ik je wil vertellen.’

Langzaam knikte de jongen zijn hoofd. Zijn vader had veel lange woorden gebruikt die hij nog nooit had gehoord; en met zijn opgelapte kleren en magere, ongeschoren gezicht zag Daniel er niet bepaald overtuigend uit. Eigenlijk oogde hij bijna net zo sjofel als de armlastigen die voor hen in de banken zaten te slapen. Maar de vlam van zijn vaders overtuiging brandde feller in zijn helderblauwe ogen dan ooit, en op dat moment voelde Adam dat hij zijn vader zou volgen in elk gevaar, zelfs die leeuwenkuil in Babylon waar eerwaarde Paul in de kerk over had gesproken en waar hij naderhand dagenlang nachtmerries van had gehad. Het was een man die net als zijn vader Daniel heette en die daarin was gegaan en er ongeschonden uit was gekomen, herinnerde Adam zich.

Een suppoost kwam op hen af en vroeg of ze wilden zitten, en zijn vraag verbrak de betovering.

‘Het spijt me, Adam. Ik hoop dat ik je niet bang heb gemaakt,’ zei Daniel terwijl ze door de flauw verlichte straten naar huis liepen. ‘Ik vergeet soms hoe jong je nog bent.’

‘Ik ben niet jong. Ik ben oud genoeg om naar school te gaan,’ zei Adam.

‘Dat is ook zo. Dat is zo,’ zei Daniel met een glimlach, alsof hij het voor het eerst besepte. ‘Goed, dat zullen we dan nog weleens zien, hm?’

De school verruimde Adams horizon. Verder dan zijn straat, verder dan zijn piepkleine rijtjeshuis met het kleine lapje grond waar zijn vader met een kapotte schep de harde roetkleurige aarde omspitte en onder zijn moeders druppende drooglijn verschrompelde groenten probeerde te verbouwen. Een nieuwe wereld in.

Lilian gaf haar zoon een medaillon van de heilige Christoffel voor om zijn hals, want nu zou hij een reiziger zijn, naar school en weer terug lopen met zijn schrijfbordje aan een touwtje over zijn schouder. En ze wreef elke ochtend zalf in zijn hoofd om de luizen weg te houden. Het rook naar sarsaparilla en Adam haatte het, maar het was beter dan eruit gepikt en naar huis gestuurd te worden als de directrice op een van haar inspectieronden haar stalen kam hard door je haar haalde.

De school werd verwarmd met kolenkachels waarop de kinderen ’s morgens hun theefles warm mochten houden, en het was er rumoerig door het geluid van hun gehoest terwijl ze vergeefs probeerden de kolendamp die ze inademden te verdrijven. De hele dag waren de ramen van het lokaal beslagen door de vochtige lucht, en de kinderen tekenden gezichtjes in de mist. Sommige daarvan waren onflatteuze afbeeldingen van Old Beaky, de leraar van de eerste klas, die te bijziend was om te zien wat ze aan het doen waren. Er hing een kwastje aan zijn baret, dat Adam deed denken aan het aapje van de orgeldraaier. Hij moest erom lachen, en niet voor het

eerst noch voor het laatst kwam hij door zijn onvermogen om zijn vrolijkheid te beheersen in de problemen. Beaky moest een voorbeeld stellen en strafte Adam door hem in de kelder op te sluiten. Het was daar donker en nat, en er ritselde een beest, misschien een rat, waardoor Adam bang was. En toen zijn vader erachter kwam wat er was gebeurd, ging hij met Adam mee naar school en jouwde hij Beaky uit, die in een hoek van het lokaal wegkroop met zijn hoofddekseel en belachelijk bungelende kwastje boven op zijn oude kale kop.

Daarna ging het beter op school. Beaky leerde zijn klas over het Britse Rijk waar de zon nooit onderging, en liet hun een kaart zien van de wereld die overdekt was met roze. Het roze was Brits, en Londen, waar zij waren, was de hoofdstad, het centrum van alles. Soms zongen de kinderen 'Rule Britannia' en wierpen ze bij het hoogtepunt hun pennen hoog in de lucht zodat de kroontjes in het plafond staken.

Adam had nu ook laarzen, ter vervanging van de lekkende, kapotte schoenen die hij de lange winter daarvoor had versleten. Net als in de voorgaande jaren was de bouwbranche met de komst van warmer weer aangetrokken, en zijn vader had weer regelmatig werk. Zijn moeder hoestte minder, en op zondagen hadden ze vlees op tafel en in de avonden konden ze naar de palingpasteibakker in High Street, waar ze eten verpakten in de goedkope krantjes die Adam al etend las: verslagen van steekpartijen en vergiftigingen, die hem deden rillen zelfs terwijl het warme eten zijn binnenste verwarmde.

In de zomer kwam de kermis naar Islington. De tenten werden op Highbury Fields opgezet en Adam ging er elke dag heen en hunkerde ernaar om alles wat het te bieden had te beleven. Hij ging in de schommelbootjes die hoog de lucht in sprongen, waarbij zijn maag zich omdraaide als ze weer naar beneden vielen; en in het reuzenrad waarin de bezoekers almaar rondjes draaiden, zodat hun kleren opwaaiden en hij zich kon verlustigen in de aanblik van de witte onderbroeken en de blote roze knieën van de meisjes. Hij at warme kastanjes en zwarte erwten en *wiggle-waggle*, een toffee

waarvan zijn gezicht en lippen zwart werden; en staarde gehypnotiseerd naar de sterkste man op aarde, die twee keer zo groot was als de kampioen tegen wie zijn vader op het marktplein had gebokst, en naar het menselijke beest uit de jungle, dat net als een wild dier gromde en brulde in zijn kooi. Er waren ook echte beesten; een olifant die op zijn achterpoten stond en een leeuw aan een stalen ketting, die er bedroefd en somber uitzag, helemaal niet leeuwachtig. 's Nachts hield Adam zijn slaapkamerraam open zodat hij het gebrul van de wilde dieren kon horen, dat over de daken naar hem toe dreef.

Achter het kermisterrein, achter Islington, ging Londen eeuwig door; de wegen en het spoor en de tramlijnen kronkelden naar buiten als het haar van de Gorgo Medusa in het verhaal dat zijn moeder hem had verteld over Perseus, de held die het monster had gedood door haar blik te mijden en oplette dat hij alleen naar haar weerspiegeling keek in zijn glimmende zilveren schild.

In de weekenden hielp hij de taxichauffeurs bij Euston en King's Cross met het laden en lossen van koffers, en de verdiende penny's gebruikte hij voor ritjes in de fleurig geschilderde trams die door de straten van de stad wiegden; in de avonden vond hij dat het leukst, want dan verlichtten de flitsen van de bovenleiding de duisternis als de blauwe bliksem.

Of hij nam plaats op het bovendeck van de nieuwe bussen, de dubbeldekkers, waar hij de wind en de regen op zijn gezicht voelde terwijl hij naar de mensen beneden op straat keek; overal waren mensen, arm en rijk, doelloos rondsloeterend of haastig rennend, overal waar je keek. Hij vroeg zich af waar hij tussen al dat volk bij hoorde, wat zijn plaats zou kunnen zijn in deze gekke voortjagende wereld die voor niemand stopte.

Hij werd ouder. Op het jaagpad langs het kanaal dobbelde hij met zijn schoolvrienden om sigarettenplaatjes. Als de politieagent hen betrapte, ging hij rond met de pet voor smeergeld, zodat de diender het door de vingers zag, maar vaak gooiden ze het gewoon in het water en doken ze er zelf in om daarna lachend aan de overkant weer

boven te komen. Altijd weerklonken de lachsalvo's in Adams leven, waardoor hij even zijn problemen kon vergeten: zijn moeders ziekte, zijn vaders woede, de eindeloze behoefte aan geld.

Toen de komeet van Halley kwam, veranderde alles. Zo herinnerde Adam het zich naderhand. Hij stond als aan de grond genageld door de helderheid, de streep van schitterend licht die over de stille nachthemel werd getrokken. Hij wist wel dat het slechts gas, stof en gesteente was, bij elkaar gehouden door zwaartekracht, maar hij kon het gevoel van een voorteken, dat iedereen leek te hebben terwijl de komeet zijn hoogste punt naderde, niet van zich afschudden. En toen de koning stierf, was het alsof de doemdenkers het weleens bij het rechte eind konden hebben.

Adam ging met zijn ouders naar Westminster om naar de begrafenisstoet te kijken. Daniel had willen thuisblijven, maar had zich op het laatste moment laten vermurwen. 'Ik ga mee om te kijken, niet om te rouwen,' zei hij opstandig, en hij weigerde om zijn pas gekochte nette pak te dragen, dat Lilian voor hem had klaargelegd in de hoop dat hij van gedachten zou veranderen. 'Hij was koning van zijn klasse, koning van die ene procent mensen die de helft van de rijkdommen van dit land bezitten en het zo willen houden,' voegde hij eraan toe terwijl hij zijn werkkloffie aantrok en zijn werkmanspet rechtzette.

'Daniel, spreek alsjeblieft geen kwaad van de doden,' zei zijn lankmoedige vrouw. Ze had alles al eens vaker gehoord; elke statistiek, elk argument. Om ze nu te herhalen veranderde helemaal niets.

Daniel negeerde haar. 'Hij belichaamde ze,' ging hij verder. 'Dat pleit wel voor hem. Zich door vier enorme maaltijden per dag schranzen terwijl de rest van ons stierf van de honger; zijn dikke pens vullen met walgelijk rijkeluiervoedsel. Het verbaast me dat die ouwe valsaard nog zo lang heeft geleefd.'

Er knapte iets in Lilian. 'Ga dan niet mee als je niet wilt. Mij doe je er geen enkel plezier mee. Om je de waarheid te zeggen heb ik liever dat je niet meegaat,' liet ze haar man weten. Normaal sprak ze met

zachte stem, dus haar harde toon deed hem schrikken en opkijken. ‘Je praat tegen me alsof ik er niet ben, alsof ik als gehoor niet besta voor jouw politieke praatjes. Maar ik besta wel. Ik ben vlees en bloed en tranen en pijn en...’ Haar stem stierf weg, ze kon niet doorgaan terwijl ze de huiltone in haar keel smoorde, maar de tranen op haar wangen getuigden van de omvang van haar verdriet.

Op het trapbordes stond Adam, ongemakkelijk in zijn krappe zondagspak, door de open deur van hun slaapkamer, met het bed tussen hen in bedekt met een goedkoop donzen dekbed, de stofdeeltjes verlicht door de ochtendzon die door het geopende raam naar binnen scheen en een goedkoop houten kruis als enige versiering op de beschimmelde muur, te kijken naar zijn ruziende ouders. Het moment brandde als een röntgenfoto in zijn geheugen.

Met een bleek gezicht stond Daniel rechtop alsof hij was geslagen, zoekend naar woorden. Hij wilde op zijn vrouw afstappen en haar om vergeving smeken, maar hij kon het niet, teruggedreven door de intensiteit van haar emotie.

‘Het spijt me, Lil,’ zei hij, struikelend over zijn woorden. ‘Je hebt gelijk. Soms laat ik me meeslepen.’ Hij stak zijn hand uit over het bed, maar ze negeerde het gebaar en veegde met de rug van haar arm de tranen weg.

‘Het is voor Adam dat ik wil gaan,’ zei ze. ‘Als de koning van Engeland sterft, is dat geschiedenis en onze zoon moet dat zien. Wat jij doet, zijn je eigen zaken.’

Daniel aanvaardde de berisping en knikte. Hij pakte zijn beste pak op en begon zich om te kleden.

In de straten was iedereen in het zwart. De vrouwen leken op reusachtige kraaien achter zware crêpesluiers. Alles was gesloten, stil, met uitzondering van het gedempte luiden van de kerkklokken en de monotone tred van de rouwdragers die van alle kanten naar Westminster liepen.

Het was nog vroeg toen ze Hyde Park bereikten en ze wisten zich op tijd door de menigte naar voren te dringen voordat de versierde affuit met de kist van de koning in zicht kwam, direct gevolgd door

Caesar, de kleine foxterriër van de koning, geleid door een Highland-soldaat met kilt aan. Maar dat was het laatste intieme aan deze gebeurtenis. De nieuwe koning, George, reed achter zijn vaders kist aan voor een groep mannen die in uitbundig extravagante uniformen gekleed waren. De felle meizon weerkaatste van hun glimmende, wit gepluimde helmen waardoor Adam half verblind werd toen ze naast hem kwamen. En opeens stopte de rouwstoet zonder aanwijsbare reden; het was slechts even, maar het was genoeg voor de ruiter die het dichtst bij Adam stond om naar beneden te kijken en de jongen in de ogen te kijken. Adam herkende hem onmiddellijk. De enorme, absurd omhooggekrulde snor was niet mis te verstaan: dit was de Duitse *Kaiser*. Het duurde hooguit een paar seconden, maar Adam had tijd om zich bewust te worden van de buitengewone starheid van de man; zijn bevroren linkerarm, zijn naar voren gestoken kin, zijn niet knipperende blauwe ogen, zijn concentratie en egocentrisme. Ergens leek hij krankzinnig, tot alles in staat. En het volgende moment, Adam was nog bezig zich een indruk te vormen, was hij verdwenen; een herinnering van scharlakenrood, zilver en goud. En de marcherende soldaten en matrozen volgden; duizenden en nog eens duizenden die hun dode koning volgden over de weg naar Paddington Station terwijl de trommels sloegen en de doedelzakken jammerden.

Het was alsof de oude garde in de mist was heengegaan en alles nu aan het veranderen was. Het was een tijdperk van wonderen: een Fransman was met een eendekker het Kanaal overgevlogen; er waren beelden van in het bioscoopjournaal in het Picture Palace, waar Adam ook naartoe ging om de officiële film van de koninklijke begrafenisplechtigheid te zien, omhoog turend naar het grijs gespikkelde scherm en vergeefs hopen om een glimp op te vangen van zichzelf in de menigte, een deelnemer aan de geschiedenis.

De wereld leek sneller te draaien en op een of andere onzichtbare climax af te stevenen. Overal zag je automobielen, toeterend, stofwolken opstuivend van de slecht bestrate wegen, mensen aanrijdend

die de veiligheid van de stoep verlieten. En boven het kabaal uit hoorde je de krantenjongens hun krachtige koppen roepen over een door onrust verscheurd land: suffragettes die de ramen in Whitehall ingooiden; de behoefte aan meer durfallen; rellen en herrie.

En stakingen, dat woord lag op ieders lippen. Overal eisten mannen betere lonen; betere werkuren; betere omstandigheden. Het was de tijd waar Daniel Raine op had gewacht: het begin van een nieuw tijdperk van sociale rechtvaardigheid, waarin arbeiders eerlijk beloond zouden worden voor hun gezwoeg. Hij was secretaris van de plaatselijke tak van de bouwvakkersbond, die bijeenkwam in een kleine besloten ruimte in de Cricketers, de pub op de hoek van de straat. Lidmaatschap stond op de agenda en vergaderingen duurden tot laat in de avond en eisten al zijn aandacht. Maar Adams moeder was weer ziek en soms stuurde ze Adam eropuit om haar man te vragen om naar huis te komen. Net als andere vrouwen in de straat had ze een hekel aan de pub, hoewel dit in haar geval niet om de gebruikelijke redenen was. Daniel was nooit een drinker geweest die het weinige geld dat ze hadden aan alcohol verspilde. Politiek en de vakbond waren zijn verslaving, en in de pub kon hij zijn passie botvieren. Vol gerechtvaardigde geestdrift en te midden van de schittering van de gaslampen kon hij de huurachterstand en de onbetaalde rekening van de kruidenier vergeten. Maar Lilian kon dat niet. Ze wist dat ze zich geen staking konden veroorloven, niet met het koude weer dat eraan kwam. De vorige winter was al erg genoeg geweest; en iedereen zei dat deze erger zou worden. Maar haar man luisterde niet als ze wilde praten over haar zorgen: het was alsof ze niet bestond.

Ze had het gevoel dat er in haar lichaam gespannen veren zaten die als een pianosnaar werden aangedraaid tot ze bijna het breekpunt bereikten. Als ze zich wilde inspannen bleef ze maar hoesten en moest ze op de tast de gammele trap op zien te komen naar haar slaapkamer, waar ze volkomen roerloos lag en luisterde naar de straatgeluiden die als het ruizen van de zee door het open raam naar haar toe kwamen gedreven en als bij afnemend getij wegstierven.

Uiteindelijk was het een veiligheidskwestie die de lont aanstak. Daniel en zijn ploeg hadden aan de noordkant van Oxford Street een warenhuis opgeknapt. Het was een grote klus die snel moest worden uitgevoerd zodat de winkel op tijd kon worden heropend voor het kerstseizoen, en de aannemer had zijn uitgaven besnoeid door hoge ladders te gebruiken in plaats van een steiger om de plafonds te schilderen. Sommige waren zo hoog dat de schilders balancerend op de bovenste sport moesten werken, en het duurde dan ook niet lang voordat er iemand viel en vreselijke verwondingen opliep. De vakbond eiste dat er een steiger werd neergezet en weigerde het werk voort te zetten totdat die er stond, en de werkgevers reageerden met het aannemen van nieuwe arbeidskrachten. Ze zagen de staking als een kans: het waren moeilijke tijden en de stakingsbrekers waren bereid om voor een lager loon te werken.

Daniel was onvermoeibaar en zwoegde dag en nacht om de stakersposten te organiseren waar die onderkruipers langs moesten om op hun werk te komen, maar het geroep en gevloek van de stakers schrikten hen niet af. En terwijl de renovatie in rap tempo doorging, nam de woede van de stakers toe. De politie werd erbij gehaald om de vrede te bewaren en stelde zich in een blauwe lijn tussen de twee kampen op, met hun wapenstokken in de aanslag. Het regenwater liep van hun capes af en vormde plassen op de grond, maar ze stonden bewegingloos en negeerden de toorn van de stakers, ongevoelig voor hun frustratie.

‘Hoelang zal dit nog doorgaan?’ vroeg Lilian aan haar man toen ze hem bij een van zijn zeldzame bezoeken aan huis aansprak op de gang.

‘Weet ik niet,’ antwoordde hij. ‘Zo lang als nodig is. Totdat de eigenaren naar rede luisteren.’

‘En als ze dat nou niet doen? Waar leven wij dan van?’

‘De vakbond zal helpen.’

‘Een paar shilling,’ zei ze minachtend. ‘Daarmee betalen we de huur niet.’

‘Ik weet ’t niet,’ reageerde hij lusteloos. Hij was hondsmoe; het enige wat hij wilde was slapen. ‘We zullen ons best moeten doen,

ons veel moeten ontzeggen. We hebben het recht aan onze zijde, het is een zaak die het waard is om voor te vechten.'

'Om voor te verhongeren, om voor te sterven,' kaatste ze de woorden van haar man met alle wanhoop die ze vanbinnen voelde terug.

'Zo ver zal het niet komen, Lil,' zei hij terwijl hij langs haar heen de trap op liep. 'Dat beloof ik je.'

Er verstreek nog een week en toen was ze het beu. Er was niets te eten in huis en geen geld om de winkeliers die aan de deur kwamen te betalen. De deurwaarder zou de volgende zijn die aanklopte. Daniel had het over gerechtigheid, maar er was niets rechtvaardigs aan als hij haar en zijn gezin aan hun lot overliet. Voor Adam moest hij thuiskomen, de zaak voor eens en altijd opgeven en opnieuw beginnen; als het moest, zou ze hem ertoe dwingen. Ze sloeg een dunne overjas om en ging op zoek naar haar man.

Het liep al tegen de avond en de stakingsbrekers begonnen naar buiten te komen; bukkend haastten ze zich tussen de politielinies door naar waar de speciaal door de werkgevers geregelde bussen gereedstonden om hen af te voeren. Ze hadden er weer een werkweek op zitten en de zondag, een rustdag, om zich op te verheugen, thuis of in de gelagkamer van de pub, met bier in hun buik en een warm haardvuur.

Voor de stakers was het te veel. Razend vanwege hun eigen onmacht, haatdragend jegens de werkwilligen die hun baan hadden ingepikt en zich inbeeldend hoe de verdiende centen in de zakken van de overalls van hun vijanden tingelden, hielden ze hun spandoeken in de lucht en rukten ze op in de richting van de slagorde van agenten, op zoek naar een weg door de menselijke barrière. En toen de politiegelederen gesloten bleven, begonnen ze stenen te gooien. Daar had de politie op gewacht. Op een fluit vanachter hen viel het voorste gelid aan; in het wilde weg zwaaiden ze met hun wapenstokken en ze vertraptten de stakers, die onder hun klappen neergingen.

Daniel kreeg een klap tegen zijn hoofd en verloor het bewustzijn. Toen hij weer bijkwam, lag hij op zijn rug in de goot; hij opende zijn ogen en sloot ze meteen weer terwijl de donker wordende he-

mel naar beneden kwam gedenderd. Hij had pijn in zijn hoofd en pijn in zijn schouder, en moeizaam slikte hij het braaksel terug dat omhooggekomen was en zich mengde met het bloed in zijn mond. Langzaam, heel langzaam duwde hij zich overeind op zijn knieën, en hij keek om naar waar zijn collega's met de politie een kansloze strijd voerden. Alles was vaag en verward: een mêlee van beweging; een kakofonie van geluid. Kreten en geroep en nog iets anders, een geklop, en iemand die op hem afrende en zijn naam riep. Iemand die hij herkende; Lilian, zijn vrouw Lilian, met haar prachtige blonde haar, dat achter haar wapperde zoals het had gedaan toen ze nog een meisje was en zij elkaar voor het eerst hadden ontmoet ergens ver weg bij de zee, in een ander tijdperk, een andere eeuw.

'Nee, nee, nee!' riep ze. Ze rende op hem af en riep nog eens: 'Nee!' Er rende nog iets, achter hem waar hij het niet kon zien. Het geklop was het geklop van hoeven op het asfalt. Wanhopig stak hij zijn handen uit naar zijn vrouw, om haar tegen te houden of op te vangen, dat wist hij niet. Zijn rug trok samen, kromp ineen, als in afwachting van zijn eigen vernietiging. Maar wonderbaarlijk genoeg sprong het paard over hem heen; hij was ongedeerd en het volgende moment zag hij dat zijn vrouw, op slechts een meter van waar hij op zijn knieën zat, werd doodgetrapt.

Na afloop kroop hij naar voren, ongevoelig voor de gekte overal om hem heen, en schermde hij haar lichaam af met het zijne, ook al wist hij dat hij haar in de steek had gelaten en het te laat was om zijn fout goed te maken.

Daniel bracht zijn zoon het nieuws op een vlakke, zakelijke manier. Hij vertelde hem dat hij verantwoordelijk was en dat het allemaal niet gebeurd zou zijn als hij een betere echtgenoot en een betere vader was geweest. En toen Adam de trap op rende, ging hij niet achter hem aan, maar liep hij gewoon door de achterdeur naar buiten, waar hij met zijn handen diep in de zakken onder de lege drooglijn stond en met droge, niet knipperende ogen naar de sterrenhemel staarde.

Adam begroef zijn gezicht in zijn kussen, draaide zich om en wikkelde het laken om zijn lichaam. Buiten hoorde hij van beneden een gehuil, menselijk maar onmenselijk. Het geluid ging op een onbewuste ademhaling op en neer; het was het gehuil van een gebroken ziel, van iemand in leven die het leven niet kon verdragen. Hij hoorde het opnieuw toen hij vijf jaar later in de loopgraven in Frankrijk zat op de avond na de slag, en herkende het voor wat het was.

Hij sliep, versuft door uitputting, werd wakker in het vroege licht en wist het even niet meer. En daarna weer wel; vlug schoot hij in zijn kleren. Hij moest in beweging blijven. Aan de andere kant van de overloop lag zijn vader met zijn gezicht in de lakens en met al zijn kleren nog aan te slapen. Zijn schoenen hingen over de rand en Adam overwoog ze los te maken, maar kon het niet. Het was ook zijn moeders slaapkamer en hij kon er niet tegen daar naar binnen te gaan. Eigenlijk kon hij het niet verdragen om in huis te zijn. Beneden maakten haar naaimachine en haar naaiwerk, haar bril en haar schort, eigenlijk alles, gewag van haar aanwezigheid, maar haar aan het rek naast de deur ontbrekende jas vertelde een ander verhaal. Ze was verdwenen; ze kwam niet terug. En elke her-

innering daaraan was als de draai van een scherp mes in een rauwe, open wond.

Hij ging naar buiten, de straat op. Maar nu zag hij het met nieuwe ogen: het was een smakeloze voorstelling, een schijnvertoning van het leven. Koolstengels en vuilnis in de goot; paardenmest; een dode kat. En het twijfelachtige medelijden op de gezichten van de mensen herinnerde hem eraan terwijl hij alleen maar wilde vergeten. Snel maar doelloos liep hij door, als hij maar weg kon komen, en opeens stond hij voor de kerk waar zijn moeder hem altijd mee naartoe had genomen. Hij staaarde omhoog naar de hoge spitse toren, die als een kompasnaald naar de hemel wees, en vroeg zich af of het een betekenisloos gebaar was. Was daarboven iemand? Zo ja, dan was de God in de wolken geen liefhebbende God zoals zijn moeder had gezegd. Adam wist nu wel beter: God was wreder en wraakzuchtiger dan zelfs eerwaarde Paul zich kon voorstellen. Adam schudde met zijn vuist naar God en wendde zich af.

Hij had honger; was uitgehongerd. Hij wilde doodgaan, maar hij moest en zou eten. Hij had twee penny's in zijn zak en kocht wat fish-and-chips. Staand schrokte hij het eten als een dier naar binnen. Naderhand werd hij misselijk, maar hij had ook het gevoel dat hij een keuze had gemaakt; om te blijven leven.

Er ging een dag voorbij, en daarna nog een, en toen ging hij met zijn vader naar het gerechtelijk onderzoek. Hij nam achterin plaats, vergeten aan het eind van een lange grijze bank, terwijl een brigadier op monotone toon beschreef wat Adams moeder was overkomen 'op de noodlottige dag', zoals hij dat noemde. Terwijl hij sprak, wiegde hij zijn helm in zijn handen, alsof deze een baby was. De brigadier zei dat hij niet de ruiter was die de overledene onder de voet had gelopen, maar dat hij een voortreffelijk zicht had gehad op al het gebeurde: de vrouw was naar voren gerend en had de ruiter geen enkele kans gegeven om haar nog te kunnen ontwijken. En daarna sprak Adams vader; telkens weer zei hij dat het zijn fout was, dat hij verantwoordelijk was: 'Als ik thuis was geweest zoals Lilian wilde, zou ze nu nog leven en zou dit nooit gebeurd zijn.' Maar de rechter van instructie

kon hem niet straffen; dat wilde hij zelfs niet. Het was dood door een ongeluk, een tragedie, en hij sprak zijn medeleven uit naar de familie waarna hij het lichaam vrijgaf voor de begrafenis.

Daniel was een gebroken man, maar wat één punt betrof, was hij onvermurwbaar: hij stond niet toe dat het geplette en verminkte lichaam van zijn vrouw naar huis kwam. Er zou geen wake zijn, geen opbaring, geen kans voor Adam om te zien wat zijn moeder echt was overkomen. Het medeleven en het aanbod van hulp van zijn burens wees hij af en hij nodigde niemand uit op de begrafenis, zodat alleen Daniel, Adam en de hulppriester van eerwaarde Paul aan het graf stonden toen de mannen van de begrafenisonderneming de kleine eenvoudige kist van grenenhout lieten zakken in de kuil die de doodgraver van de parochie in de harde grond had gegraven. Eerwaarde Paul had heel duidelijk gemaakt dat hij zichzelf veel te verheven achtte voor wat weinig beter was dan de begrafenis van een armlastige.

De meeste andere gezinnen in de straat waren lid van een begrafenisvereniging en betaalden een penny per week aan contributie om een passend afscheid te garanderen zodra hun tijd kwam. En aan haar lot overgelaten zou Lilian graag hetzelfde hebben gedaan, maar Daniel had geweigerd dit toe te staan. Hij verafschuwde het idee dat het enige waar de armen voor spaarden hun uitvaart was, alsof dat het enige was wat ze hadden om naar uit te kijken. Hij had beter gewild voor zijn gezin en nu was hij door de kosten van zelfs de goedkoopste teraardebestelling die de begrafenisondernemer had kunnen aanbieden bijna berooid.

Elke dag struinde hij de straten af op zoek naar werk en kwam hij 's avonds met lege handen weer thuis. De winter was altijd een slappe tijd voor de bouw, en door zijn werk met de vakbond had hij de naam een onruststoker te zijn. Hij wist dat hij niet verder kwam, maar buiten zijn was beter dan thuiszitten, gevangen met zijn herinneringen, en hij had tijd nodig om na te denken, om zijn verdriet onder ogen te durven zien.

In de avonden trof hij Adam en deelden ze ontoereikende maaltijden naast de koude haard. De stilte tussen hen was tastbaar gewor-

den, ontwikkelde zich bijna tot vervreemding. Daniel wist dat hij zijn eigen zoon in de steek liet in een periode dat de jongen hem het hardst nodig had, maar hij wist ook dat hij niets te geven had. Nog niet, totdat hij had uitgevogeld wat hij moest doen.

Elke dag ging hij verder, liep hij om zijn honger te vergeten en versleet hij zijn laarzen terwijl hij kilometer na kilometer langs door de wind geteisterde, steenrode huizenblokken beende totdat hij onbekende plaatsen bereikte waar geteerde, met spijkers afgezette hekken en bordjes VERBODEN TOEGANG hem de doorgang beletten naar onbewoonbare gebieden bezaaid met gebroken glas, blikjes en as. En daar, op de grenzen van het niets, hakte hij eindelijk de knoop door en keerde hij om naar huis.

De volgende ochtend vroeg nam hij zijn laatste geld vanachter de losse baksteen naast de haard en droeg hij zijn zoon op om zijn tas te pakken. Hij had die van hem al klaarstaan naast de voordeur, boven op de laatste ongeopende brief van de huisbaas waarin hem de huur werd ontzegd.

‘Waar gaan we naartoe, pa?’ vroeg Adam.

‘Ergens waar jij veilig zult zijn totdat ik terugkom.’

‘Waar, pa?’ herhaalde Adam zijn vraag, hoewel hij het antwoord al meende te weten. Ze hadden geen goede vrienden of familie in Londen en dus was er maar één plek waar zijn vader hem achter kon laten.

Daniel beet op zijn lip, was niet bij machte om zijn zoon in de ogen te kijken.

‘Naar het armenhuis, hè? Daar breng je me naartoe. Je gaat me in de steek laten, net zoals je moeder in de steek hebt gelaten.’ Adam had zijn stem verheven; eindelijk overwonnen angst en woede de achting die hij altijd voor zijn vader had gehad.

‘Ik heb jouw moeder niet in de steek gelaten,’ zei Daniel.

‘Welles. Je gaf het toe bij de rechter. Ik hoorde het wel. Je zei dat als je thuis was gebleven moeder nog in leven zou zijn. Maar in plaats daarvan moest je zo nodig je stomme staking hebben. Je gaf alleen maar om die staking, niet om mij of moeder.’

Tranen liepen over Adams gezicht. Als zweepslagen haalden zijn woorden uit naar zijn vader, en in woede ontstoken door de onverwachte aanval van zijn zoon deed Daniel onbewust een stap naar achteren. Het bloed stroomde naar zijn hoofd en hij wilde net zijn gezag doen gelden en de jongen op zijn plaats zetten toen hij op het allerlaatste moment zijn woorden inslikte. Een of ander zesde zintuig deed hem het belang van dit moment beseffen; het was een keerpunt in hun relatie dat hen verder uiteen kon drijven of misschien weer bij elkaar kon brengen.

Daniel dwong zichzelf langzaam te spreken en zijn woorden met zorg te kiezen. ‘Je hebt gelijk,’ zei hij. ‘Ik plaatste mijn politieke overtuigingen voor mijn gezin en dat was fout van me. En daar heb ik vreselijk voor geboet...’

‘Dat hebben we allebei,’ onderbrak Adam hem, waarmee hij de woorden in zijn vaders gezicht gooide. Want woorden waren niet genoeg; hij moest voelen dat zijn vader echt de misdaad begreep die hij had begaan. Zonder dat kon er geen sprake zijn van vergeving.

‘Ja, wij allebei. En ik beloof je dat ik dezelfde fout niet opnieuw zal maken, Adam. Voor mij ben je belangrijker dan welke opvatting dan ook. Ik zal jou nooit in de steek laten. Probeer me te geloven...’ Daniel stak zijn hand uit naar zijn zoon.

En plotseling brak de opgekropte passie in Adam als een vloedgolf van water dat door de instortende muren van een gebroken stuwdam breekt. Het verdriet om zijn moeder, zijn angst voor de toekomst, de liefde voor zijn vader, alles kwam samen in een golf van emotie die hem in de armen van zijn vader dreef.

‘Pak je spullen,’ zei Daniel toen hij even later zijn zoon losliet. ‘Hoe langer we hier blijven, hoe lastiger het afscheid.’

Maar het was niet de woning waarvan het lastig afscheid nemen was; het was de straat. Adam wist instinctief dat hij niet terug zou komen, althans, voor lange tijd niet, niet tot hij een oudere, andere persoon was geworden die jeugdherinneringen kwam ophalen als die niet meer dan stof in de wind waren.

En terwijl hij zijn vader op die heldere wintermorgen over de weg volgde, kwam alles terug. De sepialens waardoor hij de wereld sinds

zijn moeders dood had gezien, viel weg en hij zag de kinderen op blote voeten achter de over de kasseien kletterende waterkar rennen, soppend met hun benen en voeten in de wolk van druppels; hij zag hen dansen rondom de drinkbak van het paard, waar hij talloze zondagen had doorgebracht; hij zag hen stoppen en gedag zwaaien terwijl hij de Cricketers op de hoek bereikte, daar halthield en nog een laatste keer omkeek.

De goudkleurige stralen van de opkomende zon weerkaatsten dreigend van het dikke gegraveerde glas in de vensterruiten van de pub in de richting van Adam en zijn vader, en van ergens binnen hoorden ze een onzichtbare vrouw, begeleid door de pianola van de pub, een volksliedje zingen:

*'If I should plant a tiny seed of love
In the garden of your heart,
Would it grow to be a great big love some day?
Or would it die and fade away?'*

Ze zong mooi, zuiver, en Adam bleef staan om te luisteren, maar zijn vader trok hem aan zijn arm mee.

'We moeten gaan,' zei Daniel, en Adam voelde de spanning in zijn vader, zag de spieren in zijn gezicht vertrekken. Even leek hij op een verdrinkende man die wanhopig zijn best doet om te blijven drijven.

Het was een lange wandeling door Highbury en naar Holloway, waar ze langs de vrouwengevangenis liepen: een vreselijk gebouw met zwart uitgeslagen gotische torenspitsen en hoge muren met kantelen, afgezet met prikkeldraad. En toen ze het armenhuis bereikten, was het net zo onheilspellend, maar op een andere manier: lang, grijs en laag met rijen van schone, gesloten ramen onder de rijen schoorstenen waar geen rook uit kwam, en boven hen een uit steen opgetrokken klokkentoren met een klok die precies op het moment dat ze voor de deur verschenen treurig het uur sloeg.

Deze plek joeg Adam angst aan. Hij herinnerde zich wat zijn vader had gezegd over het armenhuis in vroegere tijden; de plaats

waar de armen heen werden gestuurd om te sterven als de rijken hen niet langer konden gebruiken. Het was het huis aan het einde van de wereld.

‘Toe, pa, laat me hier niet achter. Neem me mee,’ smeekte hij zijn vader.

‘Dat kan niet,’ zei Daniel. ‘Ik heb geen geld om ons beiden te onderhouden. Niet tot ik werk heb. En hier ben je veilig.’

‘Ik wil niet veilig zijn; ik wil bij jou zijn.’

‘Je zult bij mij zijn. Dat beloof ik. Maar voorlopig moet je hier blijven en mij vertrouwen. Lukt dat, Adam?’ vroeg Daniel. Hij boog zich voorover, legde zijn handen op zijn zoons schouders en probeerde hem in de ogen te kijken. Maar Adam hield zijn blik gericht op de vloer: op dat moment haatte hij zijn vader net zoveel als hij van hem hield. Ten slotte knikte hij vol tegenzin zijn hoofd.

‘Brave knul,’ zei Daniel terwijl hij weer rechtop ging staan. ‘Ik wist dat ik op je kon rekenen.’ Hij strekte zijn hand uit en trok aan het touw van de bel.

‘Luister, Adam, ik moet nu gaan,’ zei Daniel vlug. ‘De armvoogden, de mensen die dit huis leiden, zouden weleens problemen kunnen maken als ze me hier zien, maar als je alleen bent, moeten ze wel voor je zorgen; dus... tot ziens. Ik kom terug, dat beloof ik.’ Hij legde zijn hand op de schouder van zijn zoon en trok hem opeens in een stevige omhelzing tegen zich aan. En daarna pakte hij zijn tas op en liep hij snel weg.

En voor Adam was er geen tijd om na te denken. In de deur werd een houten rooster opzijgeschoven en een paar donkere ogen boven een dikke snor keken hem even aan.

‘Nieuw?’ vroeg de stem van de verder onzichtbare man.

Adam knikte, en er klonk een geluid op van bouten die terug werden getrokken en een sleutel die in het slot werd gedraaid. Adam wilde wegrennen. Eenmaal binnen, achter deze dikke ijzeren deur, zou hij nooit meer buiten komen, dat gevoel had hij. Hij aarzelde, keek schichtig links en rechts de straat af en gaf het op. Hij had nergens om naartoe te gaan, had geen cent op zak en had zijn woord gegeven

dat hij zou blijven. Als hij nu vertrok, zou zijn vader hem misschien nooit meer vinden wanneer hij terugkwam. Als hij terugkwam.

De portier was gekleed in een blauw pak van serge, met gouden tressen op de mouwen en kraag. Hij oogde zelfingenomen; en ook ingenomen met zijn uniform en met zijn sierlijke militaire snor, die bij de mondhoecken was opgekruld tot piepkleine zwarte punten. Hij torende boven Adam uit en bekeek hem van top tot teen alsof hij een beoordeling maakte, wat misschien ook wel zo was.

‘Goed dan,’ zei hij ten slotte. ‘Volg me maar.’ En hij liep met verendende tred door een paar brede gangen met smetteloze linoleumvloeren en gewitte muren. Nergens was een stofje te zien. En alle deuren die ze passeerden, waren dicht; de dikke sleutelbos van de portier bungelde tegen zijn broek, en Adam stelde zich voor dat de portier voor elke deur een aparte sleutel had.

In de ontvangstzaal werd Adam door een mannelijke medewerker opgedragen om zijn kleren uit te trekken; de man doorzocht alle zakken op smokkelwaar en pakte de kleren daarna in bruin papier in. Vervolgens moest Adam een bad in koud water doorstaan en zijn haar laten knippen, wat slecht werd gedaan, voordat hij zich weer mocht aankleden, ditmaal in het armenhuisuniform: een katoenen streepjeshemd, slechtzittende broek en een jasje van een of andere ruwe stof met boven het borstzakje de woorden ISLINGTON ARMENHUIS gestikt.

Opeens was hij doodmoe, en hij wilde dolgraag gaan zitten, maar de medewerker duwde hem naar voren, een andere gang in, naar een klein kantoor zonder ramen, waar een grijsharige man met een half leesbrilletje op het puntje van zijn neus achter een grote schrijftafel zat vanwaar hij nooit leek op te kijken. Hij stelde Adam vragen over zijn verleden en noteerde de antwoorden in een reusachtig grootboek; daarbij stopte hij regelmatig om zijn pen in de inktpot te dopen. Zonder Adam te onderbreken luisterde hij naar diens relaas over hoe hij bij de deur van het armenhuis was beland, om ten slotte in de kolom ‘Reden voor toelating’ het enkele woord ‘Achterlating’ te noteren.

‘Wat zal er met me gebeuren?’ vroeg Adam. Er klonk angst door in zijn stem. Elke fase van het toelatingsproces leek een andere laag van zijn identiteit te hebben afgepeld tot hij het gevoel had dat er bijna niets over was.

‘Misschien sturen ze je wel terug naar school, hoewel je daar bijna te oud voor bent. De armvoogden zullen daarover beslissen,’ liet hij Adam weten.

‘Wanneer?’

‘Bij hun volgende vergadering,’ antwoordde de grijze man laconiek, en hij richtte zijn aandacht op de volgende nieuwkomer, een oude man met zijn bezittingen opgebonden in een vuile rode zakdoek, van streek omdat hij en zijn vrouw van veertig net uit elkaar gehaald waren. Zijn protesten vonden geen gehoor. De Armenwet vereiste scheiding van de seksen, en in het armenhuis was de wet onbetwistbaar.

Het was een afschuwelijke plek: alles was gereguleerd, van het exacte gewicht van de stenen die dagelijks in de tuin gebroken moesten worden tot de precies toegelaten hoeveelheid eten voor iedere bewoner (Adam kreeg bij het avondeten 170 gram brood, hoewel hij, als hij een jaar ouder was geweest, recht zou hebben gehad op 226 gram). De eetzaal riep levendige herinneringen op aan de penny sit-up waar zijn vader hem mee naartoe had genomen, wat een mensenleven geleden leek. De bewoners zaten in rijen met hun gezicht naar voren en aten hun toebedeelde porties in stilte voordat de klok hen weer naar het werk riep.

Vanwege zijn leeftijd werd Adam vrijgesteld van het steenbreken en in plaats daarvan moest hij met teer ingesmeerde touwen uit elkaar halen om breeuwwerk te maken dat de scheepswerven gebruikten om boten waterdicht te maken. Na het ontrafelen van het touw tot strengen moesten de bewoners ze op hun knieën rollen totdat het netwerk los werd en de vezels tot hennep konden worden gebroken. Al snel werden Adams vingers rood en rauw, zodat ze leken op hoe zijn vaders handen er soms hadden uitgezien als hij thuiskwam van zijn werk, waar hij met spuitwater het oude behangpapier had verwijderd van de muren van huizen die zijn ploeg aan het opknappen was.

De hele dag liepen er twee oude functionarissen met ziekelijk bleke gezichten en gekleed in identieke, tot de draad versleten zwarte pakken heen en weer in de gangpaden tussen de banken, uitkijkend naar iemand die verslapt. De bewoners plukten in stilzwijgen, en het monotone ijsberen van de toezichthouders over de harde planken was het enige geluid in de grote werkruimte zonder ramen, waarin het enige licht vanboven kwam door ronde dakramen in het platte dak. Aan het einde van de dag werd het breeuwwerk van iedere arbeider gewogen bij een bureau naast de deur; had iemand de vereiste quota niet geplukt, dan werd de boosdoener gestraft met een mindering op zijn eten. Hierin, net als in alle huisregels, was het armenhuis zijn wettige plicht indachtig om 'te voorzien in hulp die minderwaardig was aan de levensstandaard die een arbeider zonder steun kon verkrijgen'. De armvoogden wilden er absoluut zeker van zijn dat niemand bij zijn gezonde verstand voor dit leven zou kiezen als hij het kon voorkomen.

's Nachts sliepen de bewoners zij aan zij op met kapok gevulde zakken in krappe onverwarmde slaapzalen, mannen van alle leeftijden en jongens, iedereen door elkaar. Sommigen schreeuwden in hun slaap: onverstanebare kreten die Adam tot in de kleine uurtjes wakker hielden. Terwijl hij in het donker op zijn rug lag, dacht hij aan zijn moeder en dan deed hij zijn best om dat niet te doen, want het deed zeer om zich haar te herinneren terwijl ze dood was. Maar haar uit zijn gedachten bannen gaf hem een schuldgevoel, alsof hij haar een tweede keer aan het doodmaken was. Hij herinnerde zich wat de kinderen in zijn straat over de doden zeiden: raakte je hen aan, dan droomde je niet langer over hen. Daarom werd de oude vroedvrouw die boven de Cricketers woonde betaald om het lichaam af te leggen; daarom zetten de getroffen gezinnen de klokken stil en waakten ze bij kaarslicht rondom het lichaam terwijl de burens langskwamen om de laatste eer te bewijzen. Maar Adams vader had dit alles geweigerd te doen. Hij had geweigerd de vroedvrouw in de arm te nemen; hij had niet opengedaan voor de burens. En als gevolg daarvan had Adam zijn moeder nooit dood gezien; hij had nooit de kans gekregen om afscheid te nemen.

Adam gaf zijn vader de schuld voor de dood van zijn moeder en voor het feit dat hij hem in het armenhuis had achtergelaten. Hij was boos op zijn vader, bozer dan hij ooit op iemand was geweest, en toch wenste hij dat zijn vader zou terugkeren en hem mee zou nemen, zoals hij beloofd had. Maar hij hoorde niets. Het was alsof hij was vergeten, tussen vier muren opgesloten en achtergelaten om weg te rotten, net als de Fransman met het ijzeren masker in het verhaal dat zijn moeder een jaar eerder had voorgelezen uit een boek dat ze tweedehands van de venter had gekocht.

In het armenhuis waren alleen de vogels, die konden ontsnappen, vrij. Adam sloeg zijn ogen op naar de dakramen in de werkruimte en zag ze buiten rondcirkelen, en er schoot hem een herfstavond te binnen, jaren geleden, toen zijn moeder hem had wakker gemaakt. Slaperig werd hij door haar de trap af en naar buiten gedragen, waar ze omhoogwees naar de mistige lucht en hij de silhouetten van honderden laagvliegende, naar elkaar roepende zwaluwen kon onderscheiden.

‘Waar gaan ze naartoe?’ had hij gevraagd.

‘Naar Afrika, waar het warm is. In het voorjaar komen ze terug. Zijn ze niet prachtig, Adam?’ had ze gevraagd, en even meende hij haar stem als een verre echo in zijn hoofd te horen. De levendigheid van deze onverwachte herinnering bracht hem in verwarring; het leek betekenisvol, alsof zijn moeder op een onzichtbare manier met hem communiceerde. Plotseling keerde de hoop die sinds haar dood uit hem was gevloeid terug. En toen Daniel de volgende dag met twee treinkaartjes voor de derde klas in zijn hand verscheen, was het bijna alsof Adam hem had verwacht.

De bestemming was een plaats waar hij nog nooit van had gehoord; Scarsdale heette het.

‘Waar ligt dat?’ vroeg hij terwijl ze door de deur van het armenhuis de vroege ochtendzon in stapten.

‘In het noorden,’ zei Daniel.

Adam zag zijn vader glimlachen, alsof hij geen enkele zorg had, en het maakte hem boos. ‘Hoe ver in het noorden?’ vroeg hij.

‘Een heel eind.’

‘Nou, ik hoop dat het net zo ver is als Australië,’ zei Adam fel. ‘Want ik wil deze plek nooit meer zien en ik wil me nooit meer herinneren dat je me hier wegstopte.’

‘Ik had geen keus,’ reageerde Daniel terwijl hij zich op zijn lip beet.

‘Er is altijd een keuze,’ zei Adam.

Daniel reageerde niet. Hij had het armenhuis vanbinnen gezien en schaamde zich dat hij zijn zoon in zo’n tehuis had achtergelaten, en ook had hij het vage gevoel dat hij niet meer hetzelfde gezag over hem had als vroeger. De afgelopen paar weken hadden Adam veranderd: hij was niet langer een jongen, ook al was hij nog geen man. Daniel had gemengde gevoelens over de gedaanteverandering: hij betreurde het verleden, maar hij was ook blij in de wetenschap dat Adam alle innerlijke kracht en zelfstandigheid die hij maar kon verzamelen nodig zou hebben om te overleven in de plaats waar ze naartoe gingen.

Toen ze bij het einde van de straat de hoek om liepen, keek Adam niet één keer om.